

ՊԱՏՄԱԿԱԼ

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՏԱԾԷՍԵԱՆՆԵՐԸ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արտաշէս Ա.-ի մահէն (Ք.Ա. 160) մինչեւ Տիգրան Մեծի գահ բարձրացումը (Ք.Ա. 85) այնքան քիչ են Հայաստանի վերաբերեալ տուեալները, որ ուսումնասիրողները մինչեւ հիմա չեն յաջողած միահամուտ կարծիք մը յայտնել ժամանակաշրջանի պատմական եղելութիւններուն մասին: Սոյն յօդուածին մէջ պիտի փորձենք նիւթին շուրջ լոյս սփռել՝ հայ եւ օտար աղբիւրներէն արդէն յայտնի տուեալներու թարմ մեկնաբանութեան մը հիման վրայ:

Արտաշէս Ա.-ի թագաւորութեան սկզբնաւորումը կը տարուերի Ք.Ա. 190ի եւ 188ի միջեւ, ինչ որ կախում ունի Մագնեսիոյ ճակատամարտի եւ Ալաւմէայի դաշնագրի թուագրութեան ու գնահատութեան հարցէն: Ամէն պարագայի, անոր տեւողութիւնը քառական մօտիկ է Մովսէս Խորենացիի հաղորդած 25 տարուան գահակալութեան շրջանին (Արտաշէս Առաջին)¹: Նոյնպէս հնարաւոր է օգտագործել 41 տարուան (Արտաշէս «Բ.»²) գահակալութեան շրջանը³. Երբանդ Դ.-ի գահընկեցութենէն (Ք.Ա. 201)³ հաշուելով կը ստանանք Ք.Ա. 160, թէեւ ճիշդ է, որ Ք.Ա. 201-190 թուականներուն Արտաշէս թագաւոր եղած չէ, այլ՝ Մեծ Հայքի սելեւկեան կառավարիչ:

Միւս կողմէ, Արտաշէս Ա.-ի մահուան թուականը անդհաբար կը համարուի Ք. Ա. 160, որուն իրրեւ հիմք կը ծառայէ Մարաստանի սելեւկեան կառավարիչ Տիմարքոսի ձախող ապստամբութիւնը նոյն թուականին (Արտաշէսի օժանդակութեամբ, ըստ Դիոդորոս Սիկիլիացիի վկայութեան)⁴ Այս դէպքը Արտաշէսի թագաւորութեան վերջին ծանօթ դրուագն է, թէեւ պէտք չէ մոռնալ, որ Ք.Ա. 160 թուականը «(...) ի հարկէ, պայմանական տարեթիւ է: Արտաշէսը կարող է դրանից յետոյ եւս մի շարք տարիներ թագաւորած լինել»⁵:

Արտաշէսի մահէն ետք, Հայաստան գրեթէ կ'անհետանայ սկզբնաղբիւրներու հաղորդումներէն: Ընդամենը ծանօթ են հետեւեալ իրողութիւնները--

ա) Խորենացիի համաձայն, Արտաշէս «Բ.»-ին յաջորդած է անգլաւակ Արտաւազդ «Բ.»-ը, շատ կարճ ժամանակով⁶, որմէ ետք գահ բարձրացած են իր եղբայրները՝ Տիրան (21 տարի)⁷ եւ Տիգրան Վերջին (42 տարի)⁸:

բ) Պարթեւներու Միհրդատ թագաւորը հայոց թագաւոր Արտաւազդի դէմ կրուած է (Թատիմնա)⁹:

¹Մովսէս Խորենացի, *Հայոց պատմութիւն*, աշխարհաբար թարգմանութիւն Առ. Մալխասեանի, Երևան, 1981, 190. Ռմտ. R. Hewsen, *Moses of Khoren As A Historical Source*, *Armenian Review*, Summer 1986, 55.

²Պրոքնացի, *Աշ. աշխ.*, 205

³Հայ ժողովրդի պատմութիւն, *Աշ. աշխ.*, 821

⁴Թ. Մանանդեան, *Երկնք, հատոր Ա.*, Երևան, 1977, 128

⁵Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հատոր Ա., Երևան, 1971, 851. Ռմտ. G. Dédéyan (ed.), *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 1982, 95.

⁶Պրոքնացի, *Աշ. աշխ.*, 205

⁷Նոյն տեղը, 207

⁸Նոյն տեղը, 209

⁹Մանանդեան, *Աշ. աշխ.*, 137

զ) Ըստ Ապպիանոսի, Տիգրան Մեծի Ռոմ անունը նույնպես Տիգրան է¹⁴

դ) Պոմպեոս Տրոգոս կը գրէ, թէ Բ.Ա. 93 թուականին «Արմենիայի թագաւորն էր Տիգրանը, որը պատանդ էր տրուել վաղուց պարթեւներին եւ քիչ առաջ յետ էր ուղարկուել իր հայրենի թագաւորութիւնը»¹⁵: Սակայն, քննադիրը թոյլ չի տար պնդել, որ Տիգրան գահը գրաւած չէ իր վերադարձէն անմիջապէս ետք¹⁶։ Բաղորդումը 93 թուականին կը վերաբերի, այսինքն, «քիչ առաջ»ը 95ի մասին կը խօսի։

Այս քնկորներով, պատմաբանները փորձած են հետեւեալ կառոյցը ստեղծել.–

ա) Արտաշէս Ա.ի եւ Տիգրան Մեծի միջեւ զետեղած են Արտաւազդ Ա.ն ու Տիգրան Ա.ը։

բ) Տիգրան Ա.ի թագաւորութիւնը հաշուած են 21 տարի, ըստ Խորենացիի «Տիրան»ին, եւ ճշդած՝ Բ.Ա. 116-95։

գ) Բ.Ա. 160-116 ժամանակամիջոցը ղեցուցած են՝ Արտաւազդ Ա.ով, թէւ նման երկարաշունչ թագաւորութիւն հաւաստող որեւէ ապացոյց չկայ։

Խոքէն Մանասեան Բ.Ա. 115-110 թուականներուն կը վերագրէ հայ-պարթեւական պատերազմը եւ Տիգրանի յանձնումը իբրեւ պատանդ¹⁷։ Նոյն հեղինակը աւելի որոշակի թուական մը տուած է «Հայկական Սովետական Հանրագիտարան»ին մէջ. «Մ.թ.ա. մօտ 112-111ին Պարթեւաստանի ներխուժման դէմ Հայաստանի անյաջող պայքարից յետոյ գահաժառանգ Տիգրան Բ. տրուել է պատանդ»¹⁸։ Այս թուագրումը, թէւ կը քիչ պարթեւ Միհրդատ Բ.ի (123-88) ժամանակի ռազմա-քաղաքական իրադրութեան առարկայական վերլուծումէն, քողորովին անյարիր է սկզբնաղբիւրին տուեալներուն. Յուստինոս յստակօրէն կ'ըսէ, թէ Միհրդատ «ad postremum»¹⁹ (ի վերջոյ, in the end) կուտած է Արտաւազդի դէմ։

Բացառուած չէ, որ յիշեալ թուականին հայ-պարթեւական երկրորդ ընդհարում մը տեղի ունեցած ըլլայ, որուն կարելի է վերագրել Ստրաբոնի այն խօսքը, թէ «թէւ յարձակումներ յաճախ տեղի ունեցան, սակայն երկիրն ուժով չնուաճուեց»²⁰, եւ անոր հետեւանք նկատել Տիգրանի պատանդ յանձնումը²¹։ Բաւանդիկեանայ Տիգրանը արդէն քաւարար տարիք ունէր Աղձնիքի կառավարիչ («մեծ քոյն՝ շխ», «մեծ իշխա՛ն») դառնալու²² եւ իր Ռորեղոս Զարեհի աղջկան՝ Զարուհիի հետ ամուսնանալու²³։

Սակայն, հայ-պարթեւական առաջին պատերազմը, ինչպէս համոզիչ փաստարկումով ցոյց տուած է Ժամսէն Էլշիրէկեանը, տեղի ունեցած է Բ.Ա. 140ին

¹⁰ Նոյն տեղը, 138

¹¹ Հայ ժողովրդի պատմութեան քրեատմատիա, հատոր Ա., Երևան, 1961, 223

¹² Էլշիրէկեան, Հայաստան եւ Սելեւկեանները, Երևան, 1979, 78

¹³ Ի. Մանասեան, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի եւ Պարթեւաստանի դէմ (Մ.թ.ա. 96-80), Երևան, 1987, 28

¹⁴ Ի. Մանասեան, «Տիգրան Բ», Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 11, Երևան, 1986, 697:

¹⁵ Էլշիրէկեան, մշ. աշխ., 78

¹⁶ Մանանդեան, մշ. աշխ., 138

¹⁷ Հայ ժողովրդի պատմութիւն, մշ. աշխ., 656

¹⁸ Էլշիրէկեան, մշ. աշխ., 78-79

¹⁹ Ստրաբոն, «Ինչ-քարիլոնեան սեպագրական ժամանակագրութեան մէկ վկայութիւնը Տիգրան Բ.ի ժամանակի Հայաստանի մասին» (ոտսերէն), Պատմա-քանասիրական հանդէս, 2, 1901, 68

Արտաւազդ Ա.ի եւ Միհրդատ Ա.ի միջեւ (171-138)²⁰ Ապագայ Տիգրան Մեծը, նորածին, չէր կրնար պատանդ տարուած ըլլալ այս պատերազմին հետեւանքով եւ քառասունհինգ տարի մնալ պարթեական արքունիքը:

Միւս կողմէ, Յուստինոսի պատմման չիմացուի յիշեալ պատերազմին ելքը: Ստրաբոն կ'ըսէ, թէ այդ ժամանակներուն «պարթեաները տիրեցին մեղացիների եւ քաքելոնացիների երկրներին, քայք ո'չ Արմենիային»²¹: Նոյնիսկ կրնայ ըլլալ, որ պատերազմը հայերու յաղթանակով վերջացած ըլլալ, ըստ Ստրաբոնի քննարկման այլ մեկնաբանութեան մը²²:

Մանասէրեանի յիշեալ թուագրումը իր արդարացումը ունի: Ան յստակօրէն կ'ըսէ, թէ Տիգրան Բ. Արտաւազդ Ա.ի «զարմին էր, նրան նախորդած Տիգրան I թագաւորի որդին»²³ Իսկ Գագիկ Սարգսեան, Արտաշէսեան Ռաբստութեան տոհմածառի վերականգնումի իր նորագոյն փորձին մէջ, իրեն Արտաշէսի որդիներ կը դնէ Տիգրան Ա. (180-?), Արտաւազդ Ա. (?-95), Զարեհ, Վրդր եւ Մաթան²⁴ Այս վերջին կէտին շուրջ կ'արժէ վերլուծել, որ Արտաշէս կին զաւակներ ալ ունեցած է (հմմտ. Խորենացիի Բ. գիրքի 61րդ գլուխի խորագիրը. «Արտաւազդի թագաւորելը, իր եղբայրներին ու քոյրերին հալածելը եւ նրա մահը՝ ալլաքանութեամբ հանդերձ»)²⁵, թէիւ այս տեղեկութիւնը կրնայ վաւերական չըլլալ²⁶, պէտք չէ մոռնալ, որ Արտաշէս «Ա.» Արտաշատն անուանով դուստր մը ունէր²⁷:

Թէ ի'նչ հիման վրայ Մանասէրեան եւ Սարգսեան կ'ենթադրեն, որ Արտաւազդ Արտաշէսի երկրորդ զաւակն է, ի վիճակի չենք ճշդելու, քանի որ անոնք որեւէ ապացոյց չեն բերեր: Արդեօք Արտաշէս «Ա.»-Տիգրան Միջին-Արտաւազդ «Ա.» խորենացիական յաջորդականութիւնը: Հ. Մելիքի արելի ծայրայեղ ենթադրութիւն մը կու տայ, որուն ապացոյցումը արելի քան խնդրական է. ան կ'ենթադրէ, որ Տիգրան Ա. կրնայ Արտաշէս Ա.ի որդին եւ Արտաւազդ Ա.ի ու Տիգրան Բ.ի հայրը եղած ըլլալ²⁸:

Մեզի կը թուի, որ եթէ Տիգրան Ա. իր հօր անմիջական յաջորդը եղած ըլլար, քնականաբար իր որդին պիտի յաջորդէր զինքը եւ ո'չ՝ եղբայրը: Արդեօք կ'ենթադրուի, վերամեկնելով Խորենացին, որ Արտաւազդ կրնար գահը իր եղբորորդիին յափշտակած ըլլալ, օգտուելով անոր անշահախառնութենէն:

Ամեն պարագայի, Արտաւազդ-Միհրդատ պատերազմի թուագրումը Բ.Ա. 140ին զգալիօրէն կը նուազեցնէ Արտաւազդ Ա.-Տիգրան Ա. փոխատեղումի կարելիութիւնը, եթէ անշուշտ չշրջուին անոնց թագաւորութեան ժամանակամիջոցները (Տիգրան Ա.' 180-140, Արտաւազդ Ա.' 140-95): Ասիկա, սակայն, այդ թուականին վրայ պիտի կեդրոնացնէր Տիգրան Բ.ի ծնունդը, Տիգրան

²⁰Էլիսէէական, *Աշ. աշխ.*, 72-76

²¹Մանանդեան, *Աշ. աշխ.*, 188

²²Yessai O. Kerouizian, *Arménia e Roma, relações políticas nos anos de 190-A.C.-387-D.C.*, São Paulo, 1977, 18.

²³Մանասէրեան, *Աշ. աշխ.*, 28

²⁴Սարգսեան, *Աշ. աշխ.*, 61

²⁵Խորենացի, *Աշ. աշխ.*, 206

²⁶Հմմտ. R. Hewsen, *op. cit.*, 53.

²⁷Խորենացի, 166: Թմարն պիտի մտնէ քրդոն, Արտաշատ անունով (Moses Khorenatsi, *History of the Armenians*, trans. Robert Thomson, Cambridge-London, 1980, 147)

²⁸Հմմտ. R.D. Wilkinson, *Introduction to the History of Pre-Christian Armenia*, Cambridge (Ma.), 1983, 28.

Ա.ի մահը, Արտաւազդ Ա.ի գահակալումը եւ հայ-պարսեական պատերազմը, ինչ որ զուգադիպութիւններու չափազանց արուեստական շղթայ մը կը ստեղծէ:

Հարկ է նշել, թէ որոշ պատմաբաններ Բ.Ա. 123 թուականը Արտաւազդ Ա.-Տիգրան Ա.ի աւանմանագիծ կը նկատեն: Այսպէս, Ռադրոֆ Հիւսն այդ թուականին կ'աւարտէ Արտաւազդի թագաւորութիւնը²⁹, մինչ Ռոնէ կրուէ հոն սկիզբ կու տայ անոր՝ «Արտաւազդ Բ.» կոչումով, զինքը դարձնելով Տիգրան Բ.ի անմիջական անխորդը, որուն հօր մասին լուրքին կը պահէ³⁰ Վերջապէս, Պետրոս Յովհաննիսեան կը պահպանէ ասանդական կարգը՝ Տիգրան Ա.ը որպէս Արտաշէս Ա.ի որդի եւ Արտաւազդ Ա.ի կրտսեր եղբայր, թագաւորեցնելով զայն յիշեալ տարին³¹: Մեզի համար դժուար եղած է որեւէ հիմնաւորում գտնել այդ թուականին համար, քացի անկէ, որ կը զուգադիպի պարթեւ Միհրդատ Բ.ի թագաւորութեան սկզբնաւորման հետ. նոյնքան հիմնազուրկ է Բ.Ա. 130 թուականը³²:

Հոս կ'արժէ վերաքննութեան ենթարկել Խորենացիի թագաւորական երկու շարքերը (վականգիծերու մէջ՝ տեւողութիւնը).--

ա) Արտաշէս «Ա.» (25)-Տիգրան Միջին (33)-Արտաւազդ «Ա.» (կարճատեւ)

բ) Արտաշէս «Բ.» (41)-Արտաւազդ «Բ.»-Տիրան (21) - Տիգրան Վերջին (42):

Առաջինը պատմականօրէն կը թուագրուի Բ.Ա. երկրորդ եւ առաջին դարերուն, իսկ երկրորդը՝ Բ.Ե. երկրորդ դարուն: Արտաշէս «Ա.»ի կեանքին մասին պատմութիւնը դժգոյքով կը համապատասխանէ Տիգրան Մեծի կամ Միհրդատ Եւպատորի թագաւորութիւններուն. ընդհանուր գիծերով, Տիգրան Միջինի եւ Արտաւազդ «Ա.»ի վերաբերող տեղեկութիւնները՝ յաջորդաբար Տիգրան Մեծին եւ Արտաւազդ Բ.ին: Ինչ կը վերաբերի Արտաշէս «Բ.»ին, քաջատելով հոռմեացի կայսրերու հետ կապուած դժգոյքները, մնացեալը կրնայ վերագրուիլ Արտաշէս Ա.ին:

Մեր կարծիքով, յիշեալ երկու շարքերուն հետ կապուած ժամանակագրական խնդիրները ենթակայ են վերանայումի: Առաջին շարքին տարիներու զուգարը 58 կու տայ, որ Տիգրան Բ.ի ու Արտաւազդ Բ.ի թագաւորութիւններու մօտաւոր տեւողութիւնն է (85-84), իսկ երկրորդը՝ 104, որ գրեթէ կը համապատասխանէ Արտաշէսի կառավարիչ նշանակումէն մինչեւ Տիգրան Բ.ի գահակալումը երկարող տարիներուն (201-85): Ծանկեան է նշել, որ ուշ միջնադարեան երեք պատմիչներ՝ Սամուէլ Անեցի, Մխիթար Անեցի եւ Մխիթար Այրիվանցի, երկու տարուան իշխանութեան ժամանակաշրջան վերագրած են Արտաւազդ «Բ.»ին, ինչ որ ընդունուած է Գ. Սարգսեանի կողմէ³³. այս նոյն կարծիքին եղած են Նիկողայոս Ադոնց³⁴ եւ Ստեփանոս Մալխասեանց³⁵: Այդ երկու տարիները լիով կը քաւարարեն յիշեալ 106ամեայ ժամանակահատուածը:

²⁹Hewsen, *op. cit.*, 53. Sh'u Gush Moise de Khorene, *Histoire de l'Arménie*, traduction par Annie et Jean-Pierre Mahé, Paris, 1993, 368.

³⁰R. Orousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris, 1947, 84.

³¹Գ. Յովհաննիսեան, «Տիգրան Ա.», Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Բ. 11, Երևան, 1985, 697:

³²Վ.Ս. Keroussian, *op. cit.*, 18.

³³Գ. Սարգսեան, «Տիգրան Բ.ի եւ Արտաւազդ Բ.ի գահատարիների քանակն ըստ Խորենացու», *Լուսին Ռասարական գիտությունների*, 12, 1997, 72:

³⁴Վ.Ս. Լ. Շարինեան, «Մովսէս Խորենացու ժամանագրութեան մի քանի հարցերի մասին», *Պատմա-քաղաքական հանդէս*, 1, 1971, 160:

³⁵Խորենացի, *նշ. աշխ.*, 400:

Հաւանաբար, Արտաւազդներու գահատարիքի կրճատումը կապուած է այն իրողութեան հետ, որ Մար Աբաս Մծուրնացի կը յիշէ միայն մէկ Արտաւազդ՝ Արտաշէսի որդի եւ յաջորդ, որ իր եղբայր Տիգրանի հետ միասին 24 տարի թագաւորած է, ըստ Սեբեոսի Բ. գլուխին մէջ քերուած հայոց արքայացանկին³⁶

Թուարանական այս հաշիւները ենթադրել կու տան, որ Խորենացիին յայտնի էր այս երեք դէպքերուն (Երուանդի գահընկեցութիւնը, Տիգրան Բ-ի գահակալումը եւ Արտաւազդ Բ-ի գերեզմարումը) միջեւ եղած ժամանակային միջոցը եւ աշխատած է անոնց յարմարցնել իր պատմական ու ժամանակագրական տուեալները, մերթ Դիշդ, մերթ անճիշդ եղանակով, ըստ իր պատկերացուցած համակարգին: Ռ. Հիւսն Կ'նէթադրէ, որ Արտաշէս-(Արտաւազդ)-Տիրան-Տիգրան Վերջին եռեակը համապատասխան է Քրիստոսէ ետք Բ. դարու Աշխադար-Վաղարշ Ա.-Սոհեմոս թագաւորներուն³⁷, ինչ որ, փաստական տեսակէտէ, շատ հաւանական է: Ըստ երևոյթին, Խորենացի հանդիպած է Մար Աբասին յիշած Արտաշէս Առաջինին (25 տարի)³⁸ ու անոր միացուցած է Տիգրան Մեծի ու Արտաւազդ Բ-ի մասին արտաքին տեղեկութիւններ, ասոնցմով կազմելով իր առաջին շարքը. ապա, անդրադառնալով Երուանդ-Արտաշէս-Տիրան-Տիգրան եւ Սանատրուկ-Արտաշէս-Արտաւազդ-Տիգրան շարքերուն, Խորենացի միախառնած է զանոնք, համադրելով Տիրան-Վաղարշի եւ Սոհեմոս-Տիգրանի հետ ու ճշգրտելով գահատարիները ըստ իր համակարգին: Բայց եթէ Խորենացիական թուագրութիւնը լիտքրիստոնէական է, ժամանակագրութիւնը նախաքրիստոնէական է եւ թերեւս կրնայ վերականգնուիլ հետեւեալ ձևով. --

Արտաշէս (201-160)

Արտաւազդ (160-158)

Տիրան (158-137)

Տիգրան Վերջին (137-95)

Պէտք չէ մոռնալ, միւս կողմէ, որ Տիգրան Վերջինն ալ Արտաշէսի գաւալ էր: Բաւական յատկանշական է Տիրանի եւ Տիգրան Վերջինի ժամկէտներուն միջեւ 1:2 յարաբերութեան մը գոյութիւնը եւ իրենց թագաւորութիւններուն փոխադարձ նմանութիւնը (եռչ մի քաջութեան գործ չի պատմումս,՝ եռչ մի արութեան գործ ցոյց չտուեցս)³⁹: Ասիկա կարծես ցոյց կու տայ, որ քսանըմէկ տարուան ժամանակամիջոց մը յարմարացուած է՝ Տիգրան Վերջինէն անջատելով Տիրանը:

Եթէ մեր ներկայացուցած բոլոր ենթադրութիւնները դոյզն հիմնաւորում մը ունին եւ մանաւանդ այս յարմարեցումը իսկապէս կատարուած է, նոյնիսկ կրնանք քացառել Ք.Ա. 201էն հաշտարկը եւ Խորենացիի 41 տարիները հաշուել Արտաշէսի թագաւորութեան սկզբնաւորութենէն, ինչ որ մեզ կը տանի Ք.Ա. 148 թուականը, տեսականօրէն ընդունելի, քանի որ ցարդ որեւէ հակափաստ չկայ, ո՛չ ալ Հայաստանի թագաւորին անունը յայտնի է մեզի օտար աղբիւրներէ: Կրնանք ուրեմն վերականգնել Ք.Ա. Բ. դարու ժամանակաշրջանը մեկնելով Արտաշէս Ա-ի թուն թագաւորութեան տարիէն. --

Արտաշէս Ա. (189-148)

Արտաւազդ Ա. (148-137)

³⁶Պատմութիւն Մեքիտո նախկոպոսի, աշխարհաբար թարգմանութիւն Արշալիո Մ. վրո. Գաբունեանի, Անթիլիաս, 1990, 82

³⁷Hewsen, op. cit., 55-57.

³⁸Պատմութիւն Մեքիտո նախկոպոսի, 82 .

³⁹Խորենացի, մշ. աշխ., 206, 209

Տիգրան Ա. (137-95)

Ընթերցողը պիտի նկատէ, որ այլ ինտագրողներու նման, մենք ալ Արտաւազդ Ա.-ի գաճաճութիւնները ճշդած ենք քաջ մը գոցելով, մեր պարագային՝ 11 տարուան: Սակայն, այս «քացը» յարաբերաբար աւելի մօտ է Պատմափոր --որ, չմոռնանք, միակ սկզբնաղբիւրն է-- հաղորդումին, աւելի տրամաբանական տարիքի մը թագաւորեցնելով Տիգրան Ա.-ը (իր ծնունդը հաշուելով Ք.Ա. 185-180 թուականներուն, Արտաշէսի հիսիսային արշաւանքներէն ետք) եւ ոչ թէ 65-70 տարեկանին, երբ արդէն 25ամեայ զօրակ մը ունէր: Միւս կողմէ, մենք նոյնութեամբ կը պահենք Արտաշէս Ա.-ի եւ Տիգրան Ա.-ի խորհնացիական գաճաճութիւնները:

Մեր կարծիքով, առկայ փաստերով կարելի չէ վերաքննել Արտաշէսեան առաջին չորս թագաւորներու յաջողականութիւնը: Սակայն, ժամանակագրական ճշդումներ թերեւս արտօնելի են, տուեալներու սակաւութեան եւ սրայմանական քնդոթին պատճառով: Այս պարագային ալ, ինչպէս նկատած է ընթերցողը, Մովսէս Խորենացիի հայթայթած տեղեկութիւնները որոշ օգուտ կրնան մատուցանել:

Պէտք է յուսալ, որ ապագային նոր փաստեր յաւելեալ լոյս սփռեն Ք.Ա. Բ. դարու մեր պատմութեան իրադարձութիւններուն վրայ եւ հաստատեն կամ հերքեն պատմագիտական ընթացիկ տեսակէտները:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

ՇՆՈՐՀԱՌՈՐԱԿԱՆՔ

Քրիստոսի Ս. Յարութեան եւ Զատիկի տօնակատարութեանց առիթով, Պատրիարք Սրբազան Հօր շնորհաւորամքի եւ քարեմաղթութեանց գիրերը յղուեցան Հոգեւոր եւ Կառավարական պետերուն, որոնց շնորհաւորագիրերը ընդունած է--

- Ամենայն Հայոց նորընտիր Հայրապետին, Նորին Ս. Օծութիւն Տ. Տ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոսին:

- Թուրքիոյ Հայոց Ամեն. Տ. Գարեգին Պատրիարք Գազանհեանին:

- Հռովմէական Կաթօլիկ եկեղեցւոյ 'Բաժանայապետին' Նորին Սրբութիւն Յովհաննէս Պօղոս Բ. Պապին:

- Մոսկուայի եւ Ռուսիոյ Օրթոտոքս եկեղեցւոյ Ամեն. Տ. Տ. Ալեքսէյ Բ. Սրբազան Պատրիարքին:

- Գալուստ Կիւլպէնկեան Հիմնարկութեան Նախագահ Տիար Ռապրէօ Կիւլպէնկեանին:

- Թեմակալ Առաջնորդներուն, Պետական եւ Ազգային Հաստատութեանց ղեկավարներուն: